

La Renaixença al País Valencià i la construcció de la identitat regional

Ferran Archilés
(Universitat de València)¹

¿Quin paper correspongué a la Renaixença en la construcció de la identitat valenciana contemporània? El fil conductor del present treball serà que la Renaixença no representà ni fou cap mena d'antecedent d'un nacionalisme valencià o de la gènesi d'una identitat nacional alternativa. Entre la Renaixença i el nacionalisme posterior no hi ha una continuïtat ideològica o política sinó trencament, malgrat que això és el que afirmava el valencianisme polític aparegut a inicis del segle XX. Això, però, obliga també a reconsiderar la visió de la Renaixença com un «fracàs» en vistes a la construcció d'una identitat nacional alternativa (es manté, per tant, l'afirmació que «hauria» d'haver correspost a la Renaixença la funció d'un «desvetllament nacional» i una politització en sentit nacionalista alternatiu a l'espanyol). No va poder «fracassar» en definitiva, en el que no era el seu objectiu.

La funció fonamental jugada per la Renaixença, en canvi, va ser la de la seua contribució en l'elaboració d'una narrativa de la identitat valenciana contemporània; en la construcció d'una manera d'«imaginar la comunitat», d'imaginar la identitat dels valencians com a identitat *regional* en el marc de la identitat espanyola contemporània

Per tal d'analitzar això, caldrà reconsiderar que la construcció d'una identitat regional no és fruit d'una anomalia o una malformació de la trajectòria històrica valenciana ni una mancança respecte d'una hipotètica via nacional frustrada de la qual hauria estat poc més que un residu.

D'altra banda, en aquest treball argumentarem que resulta difícil de mantindre la clàssica distinció entre dos sectors en la Renaixença valenciana: el sector progressista que estaria encapçalat per Constan-

1. L'autor participa en el projecte HUM2005-03741 del MEC.

tí Llobart, mentre que el sector conservador ho estaria per Teodor Llorente. Com és sabut, la distinció rígida entre tots dos sectors es suposa que hauria de descansar precisament en la diferent concepció nacional de la identitat valenciana, de manera que la de Llorente seria ferotgement espanyolista però no la de Llobart.

En aquest sentit, la figura de Llobart, i el grup que capitanejava, no pot ser considerada en cap sentit com l'antecedent (ni menys encara com una realització) d'uns plantejaments nacionalistes que haurien tendit a presentar la identitat dels valencians com una identitat nacional alternativa a l'espanyola. Com argumentarem, la figura de Llobart, com la del conjunt de la Renaixença Valenciana, no té res a veure amb una proposta així. Els de Llobart van ser plantejaments, en tant que federal i hereu del liberalisme espanyol i valencià decimonònic, que només eren capaços de pensar una identitat nacional: l'espanyola.

En última instància, aquestos plantejaments serien deguts, sobretot, a la tradició intel·lectual i política derivada del nou valencianisme sorgit als anys seixanta, i especialment de les molt influents propostes que parteixen de l'obra de Joan Fuster. La lectura de l'obra dels renaixentistes valencians i l'anàlisi del seu context ens porta, des de la nostra perspectiva temporal actual, a unes conclusions distintes.

La identitat valenciana a l'època contemporània i el paradigma fusterià

El punt de partida de qualsevol interpretació del passat recent valencià, especialment si ha de fer referència a la definició de la nostra identitat col·lectiva, ha de partir de l'obra de Fuster. Això mateix passa pel que respecta a la interpretació de la Renaixença com a fenomen social i no només literari. En aquest sentit s'ha pogut parlar de l'existència d'un «paradigma fusterià» que, bastit sobre una extensa obra analítica produïda al llarg de més de tres dècades, oferiria una anàlisi del passat i del present valencià, amb una inequívoca dimensió política com a complement indispensable.

Joan Fuster a *Nosaltres, els valencians* va escriure, amb paraules que han marcat la pauta interpretativa des de 1962: «Ni el 'furisme' ni el

‘federalisme’ vuitcentistes no van desmbocar, com era lògic, en un ‘regionalisme’ després. La ‘burgesia’ autòctona, miop, sucursalista, no està a l’altura de les circumstàncies —potser perquè no és una burgesia a la moderna. Dels terratinents tampoc no podia esperar-se res. I les classes mitjanes i el proletariat —que és ben poc ‘proletariat’ en l’accepció marxista del mot— van a remolc de la desorientació dels altres, tant si la segueixen com si s’hi oposen. Un balanç final no resulta precisament afalagador. I el que té de curiós el cas és que sota la docilitat o la desviació ‘nacionals’, roman, intacta, carregada de virtutats explosives, la matèria prima d’un ‘autoctonisme’ fort i efusiu.»²

A partir d’aquesta anàlisi de Fuster, els estudis i les reflexions posteriors s’han mogut en el mateix paradigma interpretatiu. L’explicació fusteriana recolzava en una doble base que després s’ha repetit en la major part de les investigacions, de vegades d’una manera acrítica. Al fons de tot hi havia una visió de l’evolució econòmica i social del País Valencià interpretada com a fracàs de la via industrialista i com a pervivència d’una base exclusivament agrària. La principal conseqüència n’era el manteniment d’estructures socials pròpies d’una societat endarrerida i sense una burgesia «tal i com Déu i Karl Marx manen».

En segon lloc, però en estreta relació, apareixia el contramodel que, a més, funcionava, en la interpretació de Fuster, de manera implícitament normativa. Si el País Valencià es configurava com una «singularitat amarga», ho era justament pel fet de no haver-se comportat tal com el Principat havia prefigurat. El fracàs del nacionalisme al País Valencià n’hauria estat el resultat.

Fuster traça (i en fa, d’això, una clau explicativa de la situació del País Valencià) un procés de constitució de la identitat col·lectiva dels valencians, de la identitat «valenciana» a l’època contemporània. Tot resseguint l’evolució d’un «particularisme valencià» (aparegut, almenys, des del segle XVI), l’arribada de la centralització borbònica del XVIII i el que ell anomena l’Estat jacobí del XIX impliquen l’aparició d’una tensió crònica entre el centre i la perifèria. Per a Fuster, «si el centre fracassava en un sentit, la perifèria ha fracassat en el sentit

2. J. FUSTER. *Nosaltres, els valencians*. Barcelona: Edicions 62, 1962 (ací utilitzem la vuitena edició, de 1984; la citació és de la pàgina 229).

contrari. El centre s'ha aguantat fins ara amb les inèrcies de l'Estat: al cap i a la fi l'Estat era ell. La perifèria s'ha esbravat, en canvi, a força de subversions.» En termes polítics, el resultat d'aquesta situació és, d'una banda, la incapacitat de l'Estat per a procedir a l'homogeneïtzació; de l'altra, la pura insurrecció localista, el sucursalisme i el provincianisme més desfermats.³ Quina era la conseqüència que n'extreia Fuster?: «El valencià, quan pensa en la seua entitat de poble, es troba 'incert': pressent que no és ni carn ni peix. No és un atzar per exemple que no hagi pogut produir-se un 'nacionalisme valencià' seriós, ni que els episòdics intents realitzats en aquesta direcció hagin estat flàccids i pintorescos. No obstant això, tampoc la perspectiva integradora en què venim inserits des de fa —almenys— dos segles i mig ha arribat a subsumir-nos del tot en una nova categoria global. D'aquí el 'marginalisme' permanent dels valencians en la consciència col·lectiva. Ni el més desarrelat ni el més insensible dels homes de la meua terra no acaba d'eludir aquesta sensació d'ambigüïtat.»⁴

Fuster encerta plenament a l'hora de formular la qüestió, encara que potser no en les respostes. La pregunta que queda damunt la taula és: ¿com es pot definir la identitat dels valencians al llarg dels segles XIX i XX? ¿Com es va construir i com s'ha anat transformant? Les cometes que sempre emprava Fuster a l'hora d'usar l'adjectiu «nacional» indiquen que per a l'autor suecà la cosa no era, precisament, fàcil de definir.⁵ Al nostre parer, per tal de respondre al repte de Fuster cal prendre en consideració dos problemes distints, però, com veurem, complementaris.

3. Ibídem, citacions de les pàgines 132, 176 i 204.

4. Ibídem, p. 16. Una crítica d'aquests plantejaments a Ferran ARCHILÉS. «Ni carn ni peix? Joan Fuster i la identitat nacional dels valencians». *El Contemporani*, 25 (2002), p. 70-78.

5. Per respondre aquestes qüestions es parteix, sovint, d'una problemàtica suposició: la societat valenciana hauria mostrat al llarg del segle XIX un claríssim procés de «desnacionalització», que ja venia d'abans. Això implicaria, per tant, l'existència d'una «nació» valenciana prèvia ja constituïda, un fet de difícil justificació històrica. Vegeu, per exemple, A. CUCÓ. «Valencianisme, valencianitat, valenciania». *Afers*, 35 (2000), p. 189-204 (on s'amplia l'argumentació exposada, a «Introducció a la segona edició», d'A. CUCÓ. *El Valencianisme polític, 1874-1939*. Catarroja; Barcelona: Afers, 1999). Una crítica a aquests plantejaments a M. MARTÍ. «Alternativa nacional i Història». *Hac*, 1, (2001).

Per tal de respondre a aquestes qüestions creiem necessari fer una reflexió que afecta a un àmbit explicatiu no només valencià, sinó que abasta a tot l'àmbit de la construcció de la identitat nacional espanyola contemporània. Per això, en primer lloc, cal referir-se al debat historiogràfic al voltant de l'anomenada tesi de la debilitat de la nacionalització espanyola. Aquesta tesi (que es fonamenta en debats clàssics de la historiografia espanyola) ha dominat el panorama dels estudis sobre la construcció de la identitat nacional espanyola contemporània des d'inicis dels anys noranta.⁶ La seua afirmació fonamental és que la construcció i difusió de la identitat nacional espanyola al segle XIX (i per tant amb importants conseqüències per al segle XX en què les coses no haurien canviat substancialment) hauria estat més aviat feble. La raó fonamental descansaria en la incapacitat de l'Estat i els seus mecanismes associats per a difondre la identitat espanyola i especialment en la feblesa del liberalisme espanyol. En aquest sentit, vindria a afegir-s'hi la importància jugada per les pugnes al si de la seva construcció, entre projectes polítics rivals (especialment per la puixança dels antiliberals) amb guerres civils incloses. Tot això hauria abocat a la incapacitat de l'Estat per a consolidar un projecte nacional espanyol comú i compartit, i a la seua difusió. De la feblesa d'aquesta construcció de la identitat espanyola contemporània es derivaria, a més, la possibilitat d'afirmació de les identitats nacionals alternatives (catalana i basca, sobretot). Fet i fet l'aparició d'aquestes identitats nacionals alternatives (o més restringidament, dels discursos nacionalistes alternatius) en serien l'altra cara de la moneda, una conseqüència indistricablement unida a la del fracàs de la construcció de la identitat nacional espanyola.

Joan Fuster, significativament, tot i que no va poder conèixer aquestos plantejaments, mostra una gran coincidència en la seua obra a partir dels anys seixanta i ja fins a la seua mort, amb molts dels punts

6. Els textos més importants i que van marcar la pauta són els que ha recopilat Borja de RIQUER. *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*. Vic: Eumo Editorial, 2000 i *Escolta Espanya. La cuestión catalana en la España liberal*. Madrid: Marcial Pons, 2002. També J. ÁLVAREZ JUNCO. «La nación en duda». Dins: J. PAN-MONTOJO (coord.). *Más se perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo*. Madrid: Alianza Editorial, 1998, p. 405-475 i del mateix autor *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, 2001.

essencials defensats per la tesi de la dèbil nacionalització. La raó d'aquesta coincidència rau en el fet que, en última instància, la tesi de la dèbil nacionalització apareguda als anys vuitanta beu d'uns plantejaments historiogràfics que eren centrals en la historiografia espanyola de la postguerra (i que de fet arrelaven en la tradició del regeneracionisme finisecular). La feblesa del liberalisme i de la revolució liberal (i la feblesa de la revolució industrial, i per tant la fràgil modernitat de la història espanyola) era una de les columnes vertebrals de la historiografia espanyola en autors molt diversos, ja foren Pierre Vilar, Manuel Tuñón de Lara o Jaume Vicens Vives.

L'estudi de la nació i del nacionalisme espanyol no formava part dels plantejaments d'esta historiografia (excepte en el cas de Vicens que acabà plantejant el cas de Catalunya com a contramodel al desenvolupament econòmic i polític de la resta d'Espanya). La tesi de la dèbil nacionalització vingué a afegir-se com a corol·lari als diversos fracassos i mancances de la trajectòria espanyola decimonònica, apuntant ara a les febleses i mancances de la difusió de la identitat nacional.

Joan Fuster va forjar bona part de la seua visió del segle XIX espanyol (i valencià) sobre la base d'aquesta historiografia clàssica. De fet la importància de Jaume Vicens i Vives en l'obra de Fuster és enorme. Fuster va conduir tot això en la direcció que a ell més el preocupava, la de la capacitat real de l'Estat espanyol, sorgit del trencament revolucionari liberal, per a «nacionalitzar» efectivament les poblacions sota la seua jurisdicció. Això per tant afectaria al manteniment o desaparició d'identitats prèvies, en la mesura que les mancances i febleses de l'Estat espanyol serien oportunitats de supervivència per al manteniment d'una identitat etnocultural (i nacional, doncs) preexistent.⁷

No podem ocupar-nos ara de plantejar una discussió extensa de la tesi de la dèbil nacionalització, però sí cal apuntar algunes línies principals que, en la nostra opinió, han de ser preses en consideració per

7. En el cas de Fuster aquesta identitat seria, efectivament, preexistent i estaria fonamentada en la llengua. La proposta nacional fusteriana, per tant, seria de caire molt essencialista (la idea mateixa dels Països Catalans en seria el corol·lari lògic i «inevitable» de la premissa lingüística). Aquesta identitat nacional preexistent es mantindria intocada i supervivent al llarg dels segles mentre la llengua continuara viva.

tal de matisar molt o àdhuc desmentir molts dels supòsits que la fonamenten. Cal advertir que el debat sobre la fortalesa o debilitat de la nacionalització espanyola ha girat exclusivament al voltant dels mecanismes formals de nacionalització (escola, exèrcit...) que semblen indicar la relativa feblesa de l'aparell estatal espanyol.⁸ En canvi, s'han menystingut altres mecanismes no formalitzats de nacionalització, que van ser extraordinàriament efectius i que explicarien (ate-sos els migrats mitjans de què disposava l'Estat liberal) el notable grau de nacionalització espanyola quant a la definició d'un àmbit suprem de pertinença. Es tracta del paper fet per la difusió de certes ideologies, com ara el liberalisme i l'antiliberalisme, amb forta penetració entre els sectors populars valencians, que convertiren el marc nacional espanyol, vinculat amb la revolució, en l'espai d'identitat acceptat com a propi per la societat valenciana.⁹ D'altra banda, no es pot oblidar que la necessitat de «nacionalitzar» les masses, en un sentit fort, no es va produir als estats europeus abans del darrer terç del segle XIX, és a dir, abans de l'eclosió de la societat de masses. En aquest sentit, cap estat europeu, ni tan sols França, no va sentir la necessitat d'aconseguir, per exemple, una efectiva homogeneïtzació cultural abans d'aleshores.¹⁰ L'espanyol tampoc no en va ser una excepció.

Conjuntament, però, amb el procés de nacionalització, és a dir, de consolidació de la identitat nacional espanyola (de construcció de la nació espanyola o *nationbuilding*), cal afegir un segon factor decisiu: el paper fet per les identitats regionals, per la construcció de les regions. Les interpretacions clàssiques del nacionalisme i dels processos

8. Una discussió d'aquests plantejaments a F. ARCHILÉS. «Qui necessita la nació dèbil? La dèbil nacionalització espanyola i els historiadors?». *El Contemporani*, 29 (2004), p. 49-57; F. ARCHILÉS; M. MARTÍ. «Una nació fracassada? La construcció de la identitat nacional espanyola al llarg del segle XIX». *Recerques*, 51 (2005), p. 141-163.

9. M. MARTÍ. «Liberalism, Democracy, Nation-State: a valencian Perspective (1875-c. 1914)». *Bulletin of Hispanic Studies*, 75:5 (1998), p. 103-116; M. MARTÍ; F. ARCHILÉS. «La construcció de la nación española durante el siglo XIX: logros y límites de la asimilación en el caso valenciano». *Ayer*, 35 (1999), p. 171-190.

10. Sobre el cas francès, resulta obligat consultar un llibre tan clàssic com poc entès, E. WEBER. *Peasants into Frenchmen. The modernisation of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.

de construcció nacional han pressuposat, sota la influència de les teories de la modernització, que una precondition necessària era l'increment de la comunicació social i l'afebliment de les identitats de rang inferior, locals i regionals. Estudis recents sobre la relació entre identitats nacionals i regionals en diferents estats europeus tendeixen a capgirar aqueixa afirmació. De fet, aquestes investigacions demostren que el procés de construcció de la nació implica el de construcció de la regió, fins al punt que aquest pot determinar aquell. En aquest sentit, les identitats col·lectives han de ser vistes com una mena d'esferes concèntriques, que se superposen i es complementen.¹¹ La possibilitat de reafirmar les identitats locals i regionals (o, en realitat, *d'inventar* aquestes identitats) permetria establir un mecanisme molt poderós d'identificació afectiva entre la «petita pàtria» i la nació. Així les ben modernes identitats nacionals (recorrem-ho, creades a Europa no abans de finals del segle XVIII) podrien recolzar-se en les aparentment primordials i pròximes identitats locals (i entre elles, en lloc central, les regionals). Identitats «autèntiques», veritables dipòsits de l'essencialitat i la continuïtat culturals, que ajudarien i molt a naturalitzar les identitats nacionals. Per cert, aquestes identitats regionals no serien construïdes a iniciativa dels mecanismes estatals, sinó també per la societat civil.

Això és, precisament, el que passà en el cas d'Espanya i la construcció de la seua identitat nacional. Per cert que això es també el que va esdevindre a França, malgrat que aquest cas acostuma a presentar-se com el més reeixit exemple de centralisme (i de fet contraexemple del cas espanyol).¹² En la meua opinió, un període decisiu en el cas

11. A.D SMITH. *National Identity*. Londres: Penguin, 1991.

12. Un conjunt d'estudis que abracen diversos territoris d'Europa, a H. G. HAUPT, M. G. MÜLLER i S. WOOLF. *Regional and National Identities in Europe in XIX th and XXth Centuries / Les identités régionales et nationales en Europe au XIX è et XX è siècles*. La Haia: Klawer Law, 1998; C. APPLGATE. «A Europe of regions: reflections on the historiography of sub-national places in modern times». *The American Historical Review*, 104-4 (1999), 1157-1182. Una comparació molt interessant entre Alemanya, Itàlia i França a GREEN, A. «How did German federalism Shape Unification?». Dins: SPEIRS, R.; BREULLY, J. (ed.) *Germany's two Unifications*. Palgrave: Basingstoke, 2005, p. 122, 138. Específicament sobre el cas francès cal consultar J. F. CHANET. *L'école républicaine et les petites patries*. París: 1996 i A.

espanyol (i probablement en plena coincidència cronològica amb la resta de l'Europa Occidental) és el de la restauració borbònica. Com he tractat d'argumentar en altres treballs a través de diversos exemples (de la novel·la a les ciències socials i l'art), aquest període va representar una autèntica embranzida en la construcció d'identitats regionals arreu d'Espanya.¹³ Fet i fet crec que podríem parlar d'un autèntic «paradigma regional» en l'imaginari de la identitat nacional espanyola. Aquest imaginari, a la fi, esdevingué inseparable del de les identitats regionals respectives, diverses per definició. La cronologia de la Restauració és, en definitiva, la cronologia clau en la institucionalització del moviment renaixentista al país Valencià. I el moment decisiu en l'engendrament dels mecanismes més diversos per a la construcció de la identitat valenciana com a identitat regional.

El qüestionament, en definitiva, de la tesi de la dèbil nacionalització i el lloc prioritari jugat per la construcció de les identitats regionals ens obliga a replantejar-nos si és encara viable, com creia Fuster, que hi hagué una incapacitat crònica de l'Estat central per a imposar-se (i per tant de la identitat nacional espanyola) que va deixar un espai per a la supervivència d'una identitat valenciana (¿nacional?) preexistent.

Al meu parer, però, i sobre la base de la necessària actualització dels debats sobre la construcció de la identitat nacional espanyola, aquest esquema resulta inadequat per a explicar el funcionament real dels processos identitaris durant el vuit-cents (i, en conseqüència, també per al nou-cents). Ni l'Estat va ser tan feble ni la identitat valenciana pot entendre's en aquella centúria al marge de la construcció de la nació espanyola. Una altra cosa són, naturalment, els

M. THIESSE. *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique*. París, 1997; S. GERSON. *The Pride of Place: Local Memories and Political Culture in Nineteenth Century France*. Ithaca: Cornell, 2003; J. WRIGHT. *The regionalist Movement in France 1890-1914*. Oxford: Clarendon Press, 2003.

13. F. ARCHILÉS. «'Hacer región es hacer patria' la región en el imaginario de la nación española de la Restauración». *Ayer* 64/2006 (4), p. 121-147; «La novela y la nación en la literatura española de la Restauración: región y provincia en el imaginario nacional». Dins: C. FORCADELL y M. C. ROMEO (ed.). *Provincia y nación. Los territorios del liberalismo*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», 2006, p. 161-190.

efectes negatius que això podia tenir (i ha tingut) per a una identitat col·lectiva definida precisament per la subordinació nacional d'alguns trets identitaris com la llengua, la inequívoca subordinació de la «regió» en la «nació». Això amaga, però, l'altra cara de la moneda: si la identitat col·lectiva dels valencians s'ha mantingut al llarg de l'època contemporània, el fenomen (que no té res de 'natural' ni és el manteniment centenari d'una identitat preexistent ja configurada nacionalment) és imputable al fet que pogué ser convertida en regional (amb l'afegit, gens menyspreable, que eixa va ser precisament l'opció majoritària dels valencians realment existents) i no a cap continuïtat atemporal. Si això resulta poc o gens satisfactori, es tracta d'una altra qüestió, però no pot explicar-se partint de la dicotomia entre l'Estat dèbil i la continuïtat ètnica del «País».¹⁴

En termes d'identitat estrictament «nacional», no sembla possible afirmar que existira una identitat nacional valenciana que s'hagués creat i mantingut des del segle XIII fins al segle XIX. La primera identitat nacional moderna que han tingut els valencians (i no només els valencians, val a dir) ha estat l'espanyola, ja que és la nació espanyola la que es configura en la modernitat. La construcció de la identitat regional va significar una transformació de la identitat valenciana precedent en el nou marc nacional. Certament, els valencians tenien una identitat col·lectiva prèvia, definida per trets diversos (juridicopolítics, religiosos, lingüístics...) i canviants, que havia anat transformant-se al llarg dels segles. La identitat regional va significar una nova formulació i va transformar el seu significat en les noves condicions polítiques i socials. No té cap sentit pretendre l'existència d'una forma d'identitat valenciana «autèntica», primordial i inalterable que hauria anat travessant (amb pitjor o millor fortuna) els temps. La construcció de la identitat espanyola seria, així, una mera imposició externa, sense participació dels mateixos valencians. N'hi hauria prou d'establir la distància entre la Nació (o el «País») i l'Estat,

14. Esta dicotomia entre el «País» i l'Estat» és d'arrel fusteriana, però ha estat sancionada, gairebé com un lloc comú explicatiu, en la tradició del nacionalisme valencià posterior. Així es pot apreciar al llibre d'A. Cucó abans esmentat titulat precisament així. Aquesta dicotomia articula també el treball d'A. FURIÓ. *Història del País Valencià*. València: Eliseu Climent editor, 2001.

de manera que aquest seria merament una imposició superficial sobre una identitat prèvia essencial. La identitat regional seria per tant, una malformació de la identitat valenciana autèntica. A la vista, però, de com va esdevindre's la història contemporània valenciana això resulta una argumentació insostenible. De fet, si a inicis del segle XXI hi ha una identitat valenciana vigent això és deu al fet que aquesta es reconvertí en identitat regional, i que com a tal ha estat transmesa.

La formació de la identitat valenciana a l'època contemporània s'hauria produït, en definitiva, en paral·lel a la idea d'Espanya com a Estat-nació. El punt de partida, com ha assenyalat J. M. Fradera a propòsit del cas català, rau en la relació complexa entre la política liberal i les identificacions heretades del passat, tal com eren enteses al llarg del segle XIX; en el lligam entre la construcció del nou espai polític, sempre definit a escala espanyola, i les identitats ben diferenciades que havien coexistit en el conjunt de la monarquia al llarg de l'Antic Règim.¹⁵ S'hauria articulat, així un «doble patriotisme», segons l'expressió encunyada per Fradera. Aquest autor no ha volgut estendre el seu «model» més enllà del cas català, però en realitat aquest concepte de doble patriotisme és aplicable a d'altres casos de la resta d'Espanya, i certament al cas valencià.¹⁶

Però a més, a mesura que avancem en el darrer terç del segle XIX, i més enllà de la cronologia contemplada per Fradera, aquest doble patriotisme, s'aniria reconfigurant sota un nou marc polític com és el de la Restauració i sota la nova fórmula de les identitats regionals. Per

15. J. M. FRADERA. *Cultura nacional en una societat dividida*. Barcelona: Curial, 1992; «El proyecto liberal catalán y los imperativos del doble patriotismo». *Ayer*, 35 (1999), p. 87-100; «La política liberal y el descubrimiento de una identidad distintiva de Cataluña». *Hispania*, 60:2-205 (2000), p. 673-702. No compartim, però, la interpretació que Fradera fa del primer liberalisme espanyol, amb una idea de nació entesa com a mer artefacte polític, i que no va pressuposar cap contingut de tipus cultural.

16. En part no ha volgut estendre aquesta proposta perquè és molt deudora d'una interpretació marxista del passat català, en què la proposta de recuperació cultural apareix com una operació conservadora de la burgesia catalana davant les tensions de la revolució liberal i els seus canvis socials. Nosaltres prenem el concepte de doble patriotisme com una eina de caràcter polític i cultural, i no com una resposta derivada d'un plantejament de fonamentació economicista.

això, crec que, per a aquesta cronologia, és millor parlar d'identitats regionals (indestriablement unides amb la identitat nacional espanyola) i dels mecanismes socials de construcció dels imaginaris culturals.

Perquè, certament, la regió es construeix culturalment, s'imagina a través de tot un seguit de materials de caire cultural. Podríem dir que la regió cap entendre-la com un artefacte, com una construcció de naturalesa *cultural*. La seua funció seria la d'oferir una representació d'una forma d'identitat col·lectiva: una «comunitat imaginada». Una de las característiques més importants del joc de representacions de la identitat regional és com aquesta tendia a ser essencialitzada i naturalitzada; tendia, en definitiva, a presentar-se com una comunitat homogènia, estable i immutable.

Però això no ha de portar-nos a confusió. En primer lloc, perquè no existeix res de semblant a una identitat regional original i mantinguda al llarg dels segles (de remots orígens en el seu «caràcter», herències ètniques o trajectòries històriques mil·lenàries). En segon lloc, perquè en la modernitat no té sentit entendre eixa identitat al marge del procés de construcció de l'Estat i la identitat nacionals. Estigué, per tant, sotmesa a unes transformacions decisives en la seua configuració, ja que cap llegat del passat podria tindre sentit si no era en les noves condicions polítiques i culturals que el procés de *nation-building* significà.

Precisament ahí és on la Renaixença va tindre un paper fonamental a l'hora d'acumular materials clau per a construir la identitat valenciana com a identitat regional.

Per una (re)lectura de la Renaixença valenciana

En l'anàlisi del fenomen de la Renaixença al País Valencià, el to general l'ha marcat, una vegada més, Joan Fuster.¹⁷ Per a ell, calia des-

17. Algunes de les consideracions que segueixen provenen de F. ARCHILÉS; M. MARTÍ. «Satisfaccions gens innocents. Una reconsideració de la Renaixença Valenciana». *Afers*, 38 (2001), p. 157-178; F. ARCHILÉS; J. R. SEGARRA. «Renaixença i identitat regional: Constantí Llombart i la construcció de l'imaginari regional valencià». Dins: V. J. ESCARTÍ; R. ROCA (a cura de). *Constantí Llombart i el seu temps*. València: AVL, 2005, p. 54-77.

tacar que fou, «socialment, un fracàs», en la mesura que la preocupació de Fuster anava en la línia d'un «desvetllament col·lectiu més pregon». L'explicació era clara: «No arrelant en la seva societat, la Renaixença fracassava. Obra de burgesos mediatitzats pel 'sucursalisme' del públic burgès. Mig castellanitzats els uns i mig castellanitzats els altres, la conclusió havia de ser la que fou: un marasme.»¹⁸

La pràctica totalitat dels estudis que s'han ocupat de l'anàlisi de la Renaixença valenciana han coincidit en dos aspectes centrals. D'una banda, hi ha la caracterització del «semifracàs», de les insuficiències del moviment, sobretot pel que fa a la fallida oportunitat d'avançar en el procés de recuperació nacional. La causa de fons, en la línia del que va assenyalar Joan Fuster, caldria trobar-la en aqueixa tara de naixement que representaria el desenvolupament agrarista del País Valencià, que implicava la impossibilitat d'una burgesia que pogués accomplir la missió que el model normatiu del Principat assignava i que Fuster devia a la influència de l'obra de Jaume Vicens Vives.¹⁹

Tota la *metanarrativa* de l'explicació socioeconòmica de la Renaixença i el seu context social parteix d'un error de base. Des de fa ja més d'una dècada, els estudis d'història econòmica i social del País Valencià a l'època contemporània han insistit en el fet que la imatge fusteriana d'un país agrari i socialment poc desenvolupat era errònia. Aquests estudis, però, no s'han incorporat sinó de manera molt limitada a l'anàlisi dels fenòmens i processos culturals al País Valencià. El clixé d'un desenvolupament capitalista segons el model industrial-fabril manxesterià s'ha revelat extraordinàriament poc adequat per a descriure no ja el desenvolupament del País Valencià, sinó també el de la majoria dels territoris europeus, inclosa la mateixa Catalunya, tot s'ha de dir.

El País Valencià va assajar un model d'economia agroexportadora i de desenvolupament industrial més moderat, però no inexistent, que van transformar profundament les seues estructures econòmiques i socials. Això fa inviable el model de les mancances, tares de nai-

18. J. FUSTER. *Nosaltres...* op. cit., p. 22 i s.

19. La pràctica totalitat de la producció bibliogràfica sobre la renaixença ha mantingut aquesta argumentació de fons, des de Sanchis Guarner fins a Cucó, als anys setanta i V. Simbor i R. Blasco, als anys vuitanta i després.

xement i «defeccions», per exemple, d'una vertadera burgesia que hauria hagut de liderar, segons un esquema traçat a priori, el desvetllament «nacional».²⁰

El segon aspecte comú a la majoria dels estudis, que parteix d'aquest mecanisme explicatiu de fons, és la separació nítida entre els dos sectors en què es va dividir la Renaixença valenciana: el llobartia i el de Llorente, una separació gràcies a la qual correspon al primer sector un grau de reivindicació i consciència nacional del tot absent en el segon. No cal ni dir que la majoria dels analistes del fenomen renaixentista s'han situat del costat de Constantí Llobart, en un *parti pris* ben discutible.²¹

La importància d'aquesta distinció entre els dos sectors és decisiva, si tenim present que la valoració global del moviment es fa sempre des de les posicions adoptades davant el grau d'hipotètica «recuperació» nacional que representaren. Un text ben significatiu n'és aquest de R. Blasco: «Al si de la Renaixença valenciana s'anaven dibuixant, doncs, dues faccions. La dels qui n'assumien la conseqüència cívica implícita en el recobriment lingüísticoliterari i tendien per tant a una comunió nacional, semblant a la que avui anomenem Països Catalans, i la dels qui no passaven d'un renaixement asèptic circumscrit als esplais de la literatura rebutjant qualsevol concomi-

20. Una visió actualitzada de la història contemporània valenciana, a P. PRESTO; I. SAZ (ed.). *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*. València: Biblioteca Nueva-Universitat de València, 2001; sobre la renovació de la historiografia P. RUÍZ TORRES. «Consideraciones críticas sobre la nueva historiografía valenciana de los años 60 y 70». Dins: J. AZAGRA; E. MATEU; J. VIDAL (ed.). *De la sociedad tradicional a la economía moderna*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1996, p. 15-33.

21. Un text que resumeix la interpretació més difosa de la Renaixença al llarg de molt de temps podria ser aquest «Com hem anat veient, la Renaixença, que tan primerenques i esperançadores mostres donà a l'inici acabà per no resoldre satisfactoriament cap dels seus propòsits. O millor dit, dels propòsits que nosaltres —o el grup llobartia— li demanàvem, perquè potser caldrà pensar que sí aconseguí allò que en última instància pretenia la classe dirigent valenciana i el grup llorentí: evitar un autèntic ressorgiment nacional». Cfr. V. SIMBOR. «La Renaixença al País Valencià». Dins: *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*. Barcelona: Curial, 1992, p. 121-153, citació de p. 152-153.

tància política; aquests, sense abdicar de la 'germanor', curaven de precisar-ne un particularisme valencià.»²²

Però, com anirem veient, Llombart no tingué mai cap plantejament d'una identitat nacional valenciana alternativa a l'espanyola. Per a Llombart, Espanya era un horitzó del tot insuperable. Així doncs no podem estar d'acord amb l'afirmació d'Alfons Cucó que la de Llombart era una «sensibilitat que podem qualificar sense escrúpols de *nacional* o *nacionalitària*».²³ Però en la nostra opinió sí que calen aquestos escrúpols ja que res del seu pensament no sembla permetre aquesta adjectivació. I molt menys si, com és habitual, això deriva de presentar Llombart com a cap d'un sector de la Renaixença oposat al sector de Teodor Llorente, dividits precisament per les seues concepcions nacionals: espanyola la de Llorente, nacionalista la de Llombart.

En la nostra opinió, la consideració que ha merescut el cas de Llombart i de la possible tradició que representava no és sinó una exageració. En bona manera es tracta de la invenció d'uns antecedents que la tradició interpretativa que naix de Joan Fuster va acabar per distorsionar.

Pel que fa a Llorente, i més enllà del valor de la seua producció poètica, el que destaca és la lectura política de la seua figura. Dos són els retrets fonamentals en la major part dels estudis que se n'han ocupat: que no polititzés la Renaixença (que la mantingués en un nivell d'estricta producció cultural) i, en estreta relació amb això, que fos un espanyolista vinculat als interessos polítics de Madrid. El judici extremat sobre la seua figura ha dut, fins i tot, al menyspreu de la importància de la seua activitat com a poeta, ja que d'una altra manera resulta impossible justificar que, malgrat tot, perseverés en la seua tasca valencianista. En paraules d'A. Cucó, la seua producció no passa

22. R. BLASCO. «Llengua i pàtria al País Valencià durant la Renaixença». *Caplletra*, 4 (1998), p. 51.

23. A. CUCÓ. «Federalisme valencià i valencianisme polític: algunes reflexions». Dins: *El Valor de la nació*. València: Alfons el Magnànim, 1995, p. 169. Aquests plantejaments van ser lleugerament modificats, però no en les seues línies interpretatives bàsiques, a A. CUCÓ. «Les fragilitats identitàries del País Valencià». *LEspill*, 11 (2002), esp. p. 40-43.

de ser «un tant esotèric *divertimento*». A més, s'ha arribat a parlar, en termes transcendents, de les greus conseqüències de la «decisió» llorentina de no polititzar el moviment.²⁴

En primer lloc, caldria referir-se a la qüestió de l'espanyolitat dels membres de la renaixença valenciana i al significat real que cal atribuir a aquesta dimensió. Deixem-ho ben clar d'entrada: tots els renaixentistes valencians eren espanyols i espanyolistes, i no és aquest el fet que els diferenciava entre ells. D'altra banda, no és cap peculiaritat valenciana, ja que també al Principat, el model sempre esgrimit contra les febleses valencianes, era així.²⁵ El «doble patriotisme», a què s'ha referit J. M. Fradera per explicar l'actitud dels renaixentistes catalans, subratlla com la construcció d'una particular cultura catalana es va fer sense entrar en contradicció amb el marc polític espanyol, ja que es tractava d'una resposta cultural i no d'una alternativa política.

Considerar la Renaixença com un moviment de «desvetllament» d'una consciència nacional adormida és acceptar la reinterpretació feta a posteriori pel discurs nacionalista. A Catalunya, entre la Renaixença i el naixement posterior d'un nacionalisme organitzat no hi ha continuïtat, sinó ruptura.²⁶ La funció de la Renaixença al País Valencià, com a Catalunya, va ser la d'aportar materials i iniciar una tasca de (re)construcció de la identitat pròpia. Es tractava d'inventar una tradició, per utilitzar l'expressió inevitable, d'imaginació de la regió. I d'aquesta labor no parteix un camí unidireccional, que hauria de con-

24. El primer judici, a A. CUCÓ. *País i Estat: la qüestió valenciana*. València: Eliseu Climent Editor, 1989, p. 117; l'altra referència prové de l'assaig de Joan Francesc MIRA. *Sobre la nació dels valencians*. València: Eliseu Climent editor, 1997, p. 199 i s.

25. M. ALMIRALL. «L'espanyolitat dels fundadors de la Renaixença». *L'Avenç*, 169 (1993), p. 58-60 i «El discurs sobre la nació dels fundadors de la Renaixença». *Estudis de llengua i literatura catalanes/XXXV. Homenatge a Artur Terry*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 149-168; J. M. FRADERA. *Cultura nacional... op. cit.*, p. 109 i s.

26. J. L. MARFANY. «Mitologia de la Renaixença i mitologia nacionalista». *L'Avenç*, 164 (1992), p. 26-29. Dues obres posteriors del mateix autor han ampliat molts punts relacionats, *La Cultura de catalanisme* (Barcelona: Empúries, 1995) i *La llengua maltractada* (Barcelona: Empúries, 2002). Un magnífic treball recent és «'Minority' Languages and literary revivals». *Past and Present*, 184 (2004), p. 137-167.

duir indefectiblement a l'adopció d'un plantejament nacional alternatiu a l'espanyol. La Renaixença al País Valencià va servir, sens dubte, per a introduir una tensió, per a plantejar una redefinició dels àmbits identitaris que podien esdevenir potencialment conflictius o simplement plurals, tot i que subordinats al nacional espanyol.

Per tot això, creiem que la valoració que sovint s'ha fet de la figura de Llorente i del que hauria de representar com a necessària oposició als plantejaments llombartians, pateix d'un considerable esbiaixament. No és aquest el lloc per a ocupar-nos de la figura de Llorente en profunditat, però val a dir que estem totalment d'acord amb les reconsideracions que darrerament s'han fet de la seua actuació. Cal entendre la posició llorentinista tenint sempre present que va actuar, com ha dit V. Simbor, com un «parapet immillorable», gràcies al seu poder i prestigi, contra aquells sectors conservadors que veien com a amenaçadora qualsevol expressió autoctonista.²⁷ Té raó Rafael Roca quan ha mostrat la paradoxa del fet que Llorente va determinar la seua eficàcia precisament pel seu apoliticisme.²⁸ La Renaixença així va donar els fruits que podia donar; només si anava tenyida d'apoliticisme podia sobreviure contra poderosos enemics que no estaven disposats a oferir-li la més mínima treva. I entre ells, podem afirmar-ho amb contundència, no estava Llorente.²⁹

La «invenció» dels dos sectors de la Renaixença valenciana i la identitat nacional

A partir d'aquestes noves coordenades per a l'anàlisi de la Renaixença es fa especialment necessari i inevitable valorar des d'un altre angle la divisió dels dos sectors i especialment la figura de Constantí

27. V. SIMBOR. «Introducció». Dins: T. LLORENTE. *Poesia*. València: Alfons el Magnànim, 1996, p. 7-35.

28. Resulta indispensable consultar els treballs de R. ROCA. *Teodor Llorente. Escrits polítics (1868-1910)*. València: Diputació de València, 2001, i també «Del provincialisme al regionalisme valencianista». *Afers*, 44 (2003), p. 53-74.

29. Un exemple de malinterpretació prou característic és el de l'anomenat «incident» de la creació de *Lo Rat Penat* el juliol de 1879. Vegeu F. ARCHILÉS; M. MARTÍ. *Satisfaccions gens innocents... op. cit.*, p. 170-174.

Llombart i de l'anomenat «sector progressista» de la Renaixença valenciana.³⁰

Com s'ha apuntat adés, diversos autors que s'han ocupat de la figura de Llombart en mostren (amb matisos, però) una opinió positiva. Ens interessaria, però, esbrinar un poc més sobre quan va aparèixer, o almenys quan es va consolidar aquesta valoració positiva de Llombart, i sobretot, quan es va consolidar aquesta valoració positiva va entesa en termes de *necessària* oposició amb la figura de Llorente i el que Llorente representava. Perquè, en realitat, en la tradició del valencianisme polític del primer terç del segle XX, el més habitual era la valoració positiva (independentment de discrepàncies de caire literari i encara de posicionaments respecte del seu conservadorisme) de la figura i l'acció llorentina.³¹

Aquest canvi s'hauria produït, molt probablement, amb l'aparició d'una nova sensibilitat del que anava a ser el nou valencianisme de postguerra. Aquest, com ja hem apuntat, sotmetria tota la tradició prèvia del valencianisme i de les seues construccions intel·lectuals i polítiques a una revisió molt severa. En consonància amb un nou projecte cultural i nacional, va procedir també a una reinvençió de les pròpies bases dels nous plantejaments. Llombart passava ara a ser considerat una figura decisiva mentre canviava el fat de Teodor Llorente.

És interessant comprovar com per a Joan Fuster, Llombart era l'home que tenia les idees més clares dels problemes i dels camins que calia seguir.³² Al mateix temps, i això ho apuntava Fuster a mitjan

30. Aquesta divisió potser es basa, però no és ben bé el mateix que la distinció entre els poetes de «guant» i els «d'espardenya» l'autoria de la qual seria d' A. Igual Úbeda a finals dels anys cinquanta o abans, de M. Thous els anys vint. En el mateix sentit les situa R. Blasco a *Els valencians de la Restauració*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1981-1986, p. 15-20.

31. R. ROCA. *Teodor Llorente, el darrer patriarca*. Alzira: Bromera, 2004, p. 127 i s.

32. En realitat, seria molt interessant rastrejar com Fuster va anar caracteritzant la figura de Llombart. Sembla clar, però, que des del primer moment, Fuster va valorar molt per damunt de la qualitat literària del personatge la seua dimensió activista (tot i que no estic segur que necessàriament la seua claredat *nacional*). Així el 1950 el qualificava, en una carta al seu amic Riera Llorca d'«un poeta dolent, però un infatigable treballador per la Renaixença». Cfr. *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. A cura de J. Ferrer i Costa i J. Pujadas i Marqués.

anys cinquanta³³ es dibuixava la imatge negativa del sector llorentí i encara més, s'explicitava per primer cop que la raó de fons de tot plegat era el seguit de fracassos i retards en el desenvolupament social i econòmic del país Valencià.³⁴ Naturalment, les obres de la dècada posterior no farien sinó consolidar aquesta posició i aquest paradigma explicatiu, com queda dit, resultaria omnipresent fins als anys vuitanta o noranta. Bona part dels estudis posteriors en aquests més de vint anys transcorreguts en van ser deutors. Fuster havia afirmat a *Nosaltres* respecte de Llobart que «estava en contacte amb el poble, en formava part, i podia haver obert a l'ideal renaixentista el millor camí per a la seva consolidació: l'assistència majoritària, la vinculació a l'esquerra, la saba de les extenses capes socials que no s'havien castellanyitzat».³⁵ El contrast implícit (i explícit) amb Llorente no pot ser més clar, doncs. Convé fer notar, però, que Fuster ho deixa enunciat en termes d'una potencialitat. Sembla, però, que la valoració globalment fracassada (socialment fracassada) de la Renaixença valenciana en el seu conjunt emmarcaria l'arrossegament al fracàs la mateixa proposta llobartiana.

Resulta especialment interessant parar atenció a com aquesta opinió va ser recollida i sistematitzada per Sanchis Guarner, atesa l'extraordinària influència que aquest autor va tindre. És probable que aquests plantejaments foren deguts a la influència de Fuster, o potser que Sanchis Guarner arribara pel seu compte a coincidir amb

Barcelona: Curial, 1993, p. 73; en el mateix sentit encara quatre anys més tard en una carta E. Martínez Ferrando. Vegeu J. FUSTER. *Correspondència*, vol. 3. València: Eliseu Climent editor: Universitat de València, p. 210.

33. J. FUSTER. «Introducció». Dins: J. Fuster. *Antologia de la poesia valenciana*. Barcelona: Barcino, 1956, p. 35-40. El text fou escrit un any abans, el 1955.

34. Tinc la impressió, però, que Fuster va anar incrementant la seua valoració negativa de Llorente a mesura que avançaren els anys cinquanta, en paral·lel a la seua maduració d'una interpretació negativa de l'evolució socioeconòmica del segle XIX valencià. En aquest sentit, Fuster era més aviat deutor de la visió positiva que, en general, els valencianistes i especialment els qui es dedicaven al conreu de la poesia tenien de Llorente. Vegeu, a tall d'exemple el poema «Homenatge a Teodor Llorente» que en 1952 li dedicava Fuster (i on es referia a «Laire amb la teua veu incorporada»). Ara a J. FUSTER. *Set llibres de versos*. València: Eliseu Climent editor, 1987, p. 117.

35. J. FUSTER. *Nosaltres*, op. cit., p. 224.

ells. En tot cas, el que és clar és que Sanchis els va adoptar i convertir en l'eix central de la seua argumentació. I tot apunta que ho va fer a partir de la dècada dels seixanta, però no abans.

L'any 1960 (i a petició del mateix Fuster) Sanchis va reeditar el seu opuscle, ara ampliat, del 1933 *La llengua dels valencians*.³⁶ En l'obra, però, no apareix cap referència als dos sectors de la Renaixença i les seues diferències malgrat que el text sí que s'ocupa de parlar d'aquella i dels models de llengua adoptats. En aquest sentit, no hi havia cap diferència respecte al que havia aparegut al llibre del 1933, on tampoc no apareix esmentat res en eixa direcció.

En 1963, però, a un article publicat a la revista *Criterion* apareixia per primer cop aquesta afirmació: «Llombart fou també el primer a proclamar la transcendència política del valencianisme, i s'afanyà esforçadament per infondre saba popular a la Renaixença». A més, afegeix Sanchis, «Respecte de l'idioma, el programa de Llombart era no sols de retrobament, sinó també de regeneració, i propugnava la necessitat de modernització ensems que la de restauració». I per a demostrar-ho incloïa una citació de *Los fills de la morta-viva*: «De dues maneres se pot entendre esta restauració: per curiositat, ço és, com element d'erudició que té el seu lloc en la Història, o bé com element de progrés per vigoritzar lo caracter del poble interessant-lo amb lo que li és de natura, propi, de casa, la llengua [...] fent-lo instrument dialèctic del geni i aptituds de la nostra raça». Aquesta posició conscient, i segons Sanchis, política de Llombart seria del tot oposada a la d'un Llorente que «absorbit per la política de Madrid deixava afluir els seus vincles amb Barcelona».³⁷ A partir d'ací, a moltes obres posteriors Sanchis va mantindre aquestes opinions, i encara literalment en els mateixos termes, reproduint aquestes pàgines. Així va esdevindre's amb la tercera edició de *La llengua dels valencians*, del 1967, i fins on tenim notícia, en les reedicions posteriors del llibre fins avui.³⁸ D'altra banda, també al mateix 1967, Sanchis tema-

36. M. SANCHIS GUARNER. *La llengua dels valencians: assaig de divulgació novament redactat*. València: Imprenta de Vives Mora, 1960.

37. Cfr. M. SANCHIS GUARNER. «L'evolució de la llengua literària dels escriptors valencians de la Renaixença». *Criterion*, 17 (1963), citacions de p. 64 i 65.

38. M. SANCHIS GUARNER. *La llengua dels valencians*. València: 1967, p. 175 i

titzaria de manera explícita la divergència entre els sectors progressista i conservador, amb un esquema de gran influència i continuïtat.³⁹ El model explicatiu bàsic estava, doncs, construït.

Si ens hem detingut en aquest recorregut no és, però, per cap vel·leïtat erudita, sinó pel fet que demostra com va nàixer una reconsideració de la Renaixença Valenciana i del lloc que en aquesta ocupava Constantí Llombart en una cronologia molt precisa que convé no oblidar. Eren les coordenades d'aparició d'un nou valencianisme i, aquest (Fuster i Sanchis com a figures culturals, i molt més que culturals, al capdavant) estava reinterpretant el passat valencià. Llombart, doncs, es convertia en una baula necessària en la reinvençió d'un moviment i els seus valors.

Potser resultarà més que anecdòtic assenyalar que aquesta citació de Llombart que Sanchis va gastar repetidament a les seues obres com a fonament dels plantejaments tan distints als dels regionalistes i llorentins, no és de Llombart. Efectivament, la cita és de *Los fills de la Morta-Viva*, però no de Llombart sinó que pertany al prefaci i a l'autor del mateix. Es tracta de L. Tramoyeres, i el text s'anomena *La lliteratura llemosina dins lo Progrés provincial*. El text, ben interessant, fa certament una demanda per la recuperació i conreu de la literatura *llemosina* en València, però en cap cas és un intent ni per polititzar aquesta actitud ni per discutir la identitat nacional espanyola. En aquest text, de fet, es protesta contra tota concepció *separatista* que la recuperació de les llengües marginades pugua tindre. Tramoyeres, en aquest sentit, es recolza en Víctor Balaguer, la figura del qual és clau en la Renaixença catalana, però al qual de cap manera es pot atribuir una dimensió separatista. Cal recordar que *Los fills de la Morta-Viva* està dedicat, precisament a Víctor Balaguer. Balaguer, com Tramoyeres i, en definitiva, Llombart eren partidaris de la recuperació de la llengua, i això ja era molt, però entenent que la recuperació «provin-

següents. La darrera edició consultada, la desena (editada per Eliseu Climent) és de l'any 1985.

39. M. SANCHIS GUARNER. *Les generacions literàries en la Renaixença valenciana*. València: Lo Rat Penat, 1968 p. 21-30 (era l'edició d'un curs de l'any previ) i també a *La Renaixença al País valencià. Estudi per generacions*. València: Eliseu Climent, 1968 p. 31-46 i *El sector progressista de la Renaixença Valenciana*. València: Universitat de València, 1968.

cial» que això representava havia de ser un estímul per a la recuperació d'Espanya, i no contra ella.⁴⁰ Caldria esperar (a Catalunya, com a València i on fóra) que apareguera un explícit moviment nacionalista perquè l'encaix de les regions amb el conjunt de la identitat nacional esdevinguera problemàtic. Però això seria molt després de mort Llobart.

En definitiva, però, la interpretació més estesa al llarg de dues dècades ha estat la que ha trobat en ell una valoració positiva. Fins i tot quan un autor com A. Cucó va matisar la caracterització indicant que «les idees de Llobart sobre l'abast de la Renaixença no eren ni definitives ni concloents», en conjunt concloïa que, «Llobart és una de les escasses figures positives de la Renaixença, ja que ell engendra directament el moviment del valencianisme polític». Només M. Lloris (en un llibre d'altra banda ben deficient) va criticar aquestes aproximacions destacant la més aviat escassa lucidesa de les propostes llobartianes.⁴¹ En fi, V. Simbor, fent balanç de totes aquestes opinions, resumia la que ha estat l'opinió més estesa al llarg de més de dues dècades, que el conjunt de l'obra de Llobart «avala la conclusió que fou el pilar bàsic de la Renaixença valenciana».⁴²

Potser sí que, efectivament, Llobart era, o ho va ser un temps, el pilar més ferm de la Renaixença valenciana, però el que resulta difícil de mantenir és que tingués una claredat de visions, sobretot en el tema nacional, que el pogués convertir en una cosa distinta del que

40. J. R. SEGARRA. «El 'provincialisme' involuntari. Els territoris en el projecte liberal de nació espanyola (1808-1868)». *Afers*, 48 (2004), p. 327-345. Per cert que la repetidament al·ludida baralla entre Teodor Llorente i Víctor Balaguer sobre la politització de la Renaixença en un sentit nacional, caldria tornar a llegir-la, ja que Balaguer de cap manera no es mostra en aquesta discussió com un antiespanyolista ni menys com un nacionalista català.

41. Vegeu A. CUCÓ. *El valencianisme...*, *op. cit.*, p. 49-50, i en el mateix sentit A. FURIÓ. *Història del País Valencià*. València: Eliseu Climent editor, 2001. M. LLORIS: *Constantí Llobart*. València: Alfons el Magnànim, 1982, p. 44-45.

42. V. SIMBOR. «La Renaixença al País Valencià». Dins: *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*. Barcelona: 1992, p. 147. Un balanç bibliogràfic a M. GANDIA. «La bibliografia sobre Constantí Llobart», i molt útils reflexions a V. J. ESCARTÍ. «Les idees de Constantí Llobart a través de Lo Rat Penat. Calendari Llemosí». Dins: V. J. ESCARTÍ; R. ROCA (ed.), *op. cit.*, p. 304-334 i 136-164, respectivament.

era. Perquè Llobart era un republicà federal i, per això mateix, defensor, en la línia dels liberals progressistes i republicans del vuit-cents com Vicent Boix i Josep M. Bonilla, dels quals es pot considerar hereu, de la idea de pàtria espanyola. En el discurs que va pronunciar en l'acte d'inauguració de Lo Rat Penat ho va expressar amb tota claredat, en referir-se a València com «la més preada joia de totes quantes la mural corona de nostra ben volguda Espanya enjoyellen».⁴³ O, precisament en un poema del 1883 titulat «Espirit de valencianisme» adreçat a contestar als qui l'acusaven d'adoptar actituds nacionals preocupants ell afirmava que «Quant la gent diu qu'exajere, / que peque de presumptuos, / que no sé ni lo qu'em parle, / y que sóch mal espanyol; / pense que més li digueren / a Jesús, sense rahó, / quant dugué la Bona nova / per redimirnos a tots». València era caracteritzada, a més com «Harem d'hermoses dones, / jardí de belles flors, / ella, sempre d'Espanya, / lo ramellet flairós», i quasi rematava el poema amb els coneguts versos de «València sobre Espanya, / y Espanya sobre'l món!».⁴⁴ Queda clar que, per a ell, la seua irrenunciable tasca valencianista no podia entendre's al marge de la seua consideració de la nació espanyola ni del lloc que a València corresponia en ella.

Des del punt de vista de les seues concepcions culturals Llobart representava, potser, un grau de coherència major que Llorente, o almenys va mostrar un activisme major, ja que, com és sabut, va estendre la seua activitat personal de la literatura al teatre, va fundar associacions i publicacions, etc. De totes maneres també és cert que la molt negativa caracterització de la figura de Llorente ha fet que moltes de les seues aportacions o activitats hagen estat malinterpretades. De no ser així, i més enllà de la vàlua poètica que tampoc és un tema menor precisament, moltes de les activitats per ell empreses resten d'entre les més importants de les engegades als segles XIX i XX. Potser Llobart va voler fer moltes coses i va intentar molts camins.

43. La citació, a C. LLOMBART. *Excel·lencies de la llengua llemosina. Discurs panegíric llegit en la solemne sessió inaugurativa de Lo Rat-Penat...* València: Emili Pascual, 1878, p. 11.

44. El poema va ser publicat al calendari *Lo Rat-Penat* i ara està recollit a C. LLOMBART. *Poesies valencianes*. A cura de Rafael Roca. València: AVL, 2006, p. 352, 354 i 358.

Però Llorente disposava de mitjans i en va realitzar no pocs. Convertir *Las Provincias*, per molt de temps, en el principal òrgan de premsa que donà cobertura a les activitats culturals de la Renaixença no era un tema menor. Ser l'autor d'una obra tan important (i que demana a crits que ocupe un lloc més digne en la consideració de la producció sobre el país) com és *Valencia*,⁴⁵ tampoc. En canvi, l'activitat de Llombart amb la «fundació» d'una publicació periòdica inexistent com *L'Oronella* resulta digna de tot encomi a molts estudis o en tantes d'altres propostes que mai no es van dur a la pràctica.

Igual passa amb les concepcions lingüístiques de Llorente. Curiosament, ell que mai no va negar la unitat de la llengua resulta convertit en un personatge a menysprear mentre que Llombart que tenia unes concepcions prou més confuses, resulta ser l'antecedent a destacar.

O tal vegada, agafant com a exemple l'evolució de *Lo Rat Penat* i el canvi de mans del sector llombartià al de Llorente (tot i que, convé recordar-ho, a Llombart li reservaren sempre un lloc d'honor en la societat) potser caldria repensar el significat i el pes de cadascun d'ells. És cert que hi havia grans diferències estètiques i polítiques entre Llorente i Llombart, i encara que pogué haver-hi rivalitats intenses en certs moments.⁴⁶ Però la substitució de Llombart al capdavant de *Lo Rat Penat* potser hauríem de pensar-la també des d'altres consideracions. Com ara que potser Llombart ni els seus no tenien gaire força real, és a dir que eren pocs i sense gran capacitat de presència social ni política. ¿Quins eren els seus seguidors, i quina garantia hi ha que amb propostes, i possibilitats, com les seues haurien garantit més i millors plataformes culturals per a la Renaixença? ¿Potser el fracàs de la societat excursionista «L'Oronella» no és un exemple de la seua poca força?⁴⁷ ¿De debó si seguidors seus com Blasco Ibáñez hagueren seguit al tall el resultat hauria estat una Renaixença més nacionalista?

45. T. LLORENTE. *Valencia*, 2 vol. Barcelona: Est. Tipográfico de Daniel Cortezo, 1887-1889 (Hi ha una edició facsímil a Albatros, 1980).

46. Però com ha demostrat Rafael Roca, no només hi hagué rivalitats o conflictes sinó que també hi hagué col·laboració i respecte. Cfr. R. ROCA. «Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart». Dins: V. J. ESCARTÍ; R. ROCA (a cura de). *op. cit.* p. 78-109

47. Una societat excursionista que de totes maneres no fou creada *contra* Lo Rat Penat sinó dins. *Ibidem*, p. 93-94.

Però, en tot cas, tornant a la maduresa de les propostes polítiques de Llobart, res no fa suposar (almenys, no ho fa *cap* dels textos que va llegir) que les idees polítiques de Llobart i del seu grup poguessin servir per a fer el pas del federalisme fins a una articulació explícitament nacionalista. Resulta prou més que anecdòtic que, el 1891, el mantenidor convidat per als Jocs Florals fos Francesc Pi i Margall (el qual, per cert, no pogué acudir: en el seu nom va parlar el jove líder federal Vicent Blasco Ibáñez).

Seria millor tornar a interrogar-nos sobre el significat que cal atribuir al federalisme respecte a les seues relacions amb un possible plantejament plurinacional d'Espanya o respecte a l'aparició d'identitats nacionals alternatives o com a pont cap a posicions nacionalistes. En aquest sentit, per exemple, resulta tan versemblant apuntar la possible deriva catalanista de Pi i Margall⁴⁸ com argumentar que el seu pensament era propi d'un nacionalista espanyol.⁴⁹ O dit en altres termes, el pas des de les posicions del federalisme a l'antiregionalisme o nacionalisme era tant o més probable que el pas contrari, com ho demostra de fet la trajectòria de bona part del republicanisme català al llarg de la dècada dels noranta del segle XIX, moment decisiu.⁵⁰ Òbviament, el significat de les tradicions federals és molt complex i divers, i les relacions de les diverses tradicions republicanes amb els discursos del regionalismes i nacionalismes alternatius també.⁵¹

Una explicació de per què Llobart i el seu grup no van donar el pas vers una posició netament nacionalista s'ha centrat a atribuir-ho

48. Seguint la línia que va apuntar Antoni Rovira i Virgili, però tenint clar que no deixava de ser una lectura políticament interessada. Així, F. PI I MARGALL. *La qüestió de Catalunya*. A cura d'A. Rovira i Virgili. Barcelona: 1913 (edició facsímil, Barcelona: Altafulla, 1978).

49. Vegeu A. COLOMINES I COMPANYYS. *El catalanisme i l'Estat*. Barcelona: 1993, p. 17 i s., i A. DE BLAS: *Tradición republicana y nacionalismo español (1876-1930)*. Madrid: 1991, p. 38-43 i 93-100.

50. À. DUARTE. *El republicanisme català a la fi del segle: XIX*. Vic: Eumo Editorial, 1987.

51. J. G. BERAMENDI. «Republicanismos y nacionalismo subestatales en España (1875-1923)». *Ayer*, 39 (2000), p. 135-164; una anàlisi molt interessant de la bibliografia sobre el federalisme a À. DUARTE. «Historias de federales, historia republicana». *Historia y Política*, 6 (2001/2), p. 7-29.

a les pressions i les influències del sector conservador.⁵² No creiem que siga possible defensar que les tesis del grup llombartian respecte a la qüestió nacional, o pel que fa a la politització de les reivindicacions particularistes, van ser bloquejades per les pressions de Llorente i el seu grup. Contra les acusacions de «separatisme», els llombartians (com Llorente i Labaila) van reaccionar fent bramar el seu patriotisme espanyol, perquè era el que professaven. El que els diferenciava de Llorente podia ser una concepció, diguem-ne, de la descentralització de l'Estat, però no de quina era la nació a la qual es referien.

D'altra banda, s'ha tendit a magnificar la importància de Llombart i del seu grup com també la seua capacitat d'influència. Llombart no era un Valentí Almirall, i la seua capacitat d'influir sobre la ideologia del republicanisme valencià era molt menor del que se suposa. Ho demostra l'escassa herència que va deixar al republicanisme en la dècada dels noranta, quan va morir, però també en els anys anteriors. I en tot cas, qui és la figura més sovint esmentada en parlar dels seguidors polítics de Llombart? Ni més ni menys que V. Blasco Ibáñez, les relacions del qual amb el valencianisme són prou conegudes. Blasco no va ser un renegat de les idees llombartianes (si és que una filiació així té sentit plantejar-la en sentit estricte), sinó un continuador. Certament, Blasco no va voler seguir els plantejaments en defensa de la llengua de Llombart, però, pel que fa al seu programa federal i espanyolista (i encara bona part de plantejaments culturals, com ara historiogràfics sobre València i Espanya) no sembla haver-hi cap mena de diferència substancial.⁵³ De totes maneres, cal insistir que fins i tot si el pes de Llombart haguera estat més eficaç o més directe, això no hauria implicat necessàriament la influència d'un federalisme de tall valencianista més eficaç. El federalisme valencià no estava interessat en aquesta opció, i els pocs federals que hi transitaven en eixe sentit eren una minoria. En tot cas, com demostra l'exemple del castello-

52. Vegeu V. SIMBOR. «La Renaixença...». art. cit. p. 147, i R. BLASCO. «Llengua i pàtria al País Valencià durant la Renaixença». *Caplletra*, 4 (1988).

53. La bibliografia sobre Blasco és ampla i compta amb títols molt interessants. Pot veure's una reconsideració recent a J. ANDRÉS PÉREZ. «El federalisme de Vicent Blasco Ibáñez i la qüestió valenciana». *Afers*, 44 (2003), p. 175-206.

nenc (i amic de Llombart... i de Llorente) Gaetà Huguet, potser una de les figures més coherents i destacades, federalisme i valencianisme mai no significaven trencament amb la identitat espanyola.⁵⁴

Això és el que passava amb Llombart, el qual recollia l'herència del liberalisme radical que des del primer romanticisme havia obert el camí en una direcció: la d'oferir una manera d'imaginar la identitat valenciana i articular aquest descobriment amb un discurs progressista. Llombart podia obrir així un espai en tensió entre identitats col·lectives plurals, però és important assenyalar que ni ell ni el seu grup vivien aquesta possible tensió com a tal. Mai no van pretendre una altra cosa que imaginar la identitat valenciana des de dins i com a fonament de la nació espanyola.

Potser és molt més que anecdòtic que el que potser fou el darrer poema escrit o almenys publicat per Llombart ja en 1892, l'any de la seua mort, fóra precisament un «Homenaje a Colón» amb motiu de la commemoració del dotze d'octubre. Un poema escrit, deia Llombart «Avuy qu'es conmemora de nostra pàtria història / la més grandiosa gesta que Clio en ella escriu».⁵⁵ Espanya, doncs, era un horitzó insuperable, en el present, com en el passat.

Llombart, així com Llorente, va contribuir de manera definitiva (amb diferències entre ells, és clar) a la construcció de la identitat *regional* valenciana. Seria tasca d'una altra generació imaginar la identitat valenciana com una identitat nacional oposada a l'espanyola.

54. Una interpretació general a F. ARCHILÉS. «Contra 'el fermaler verí centralista'. Gaetà Huguet i les possibilitats i límits del federalisme al País Valencià». *Afers*, 44 (2003), p. 107-140. Especialment interessant resulta el text de G. HUGUET. «L'obra de Constantí Llombart». Dins: *Homenaje a En Constantí Llombart. Composicions llegides en la sessió verificada en son honor lo dia 11 de maig de 1893 en Castelló de la Plana*. Castelló: Imprenta de J. Forcada, 1893. L'any previ, Llombart havia participat a un certamen literari a Castelló a instàncies d'Huguet amb un «romanç històric» (titulat «Patriotisme i Llibertat»). Aquest poema era una glossa en vers de la resistència castellonenca en 1837 davant el setge carlí de la ciutat. Llombart va compondre un text en què la resistència local, el liberalisme i el patriotisme espanyol eren del tot indissociables atès que Espanya era «una nació que rejaça, / y sempre ha de rejaçar, / als qu'en va apagar pretenen / lo sol de la llibertat». El poema fou publicat a 1837 y 1892. *Trabajos premiados en el certamen literario celebrado en Castellón 7 de julio de 1892*. Castelló, 1893, p. 109-127.

55. Cfr. C. LLOMBART. *Poesies... op. cit.*, p. 426.

La Renaixença i el seu llegat en la imaginació de la identitat regional

Des del punt de vista de les identitats col·lectives (nacionals) podem afirmar amb tota contundència, en definitiva, que: no hi ha gué cap plantejament de la identitat valenciana que no fos alhora espanyol. Ni Llobart i el sector progressista, ni Llorente i els conservadors poden ser interpretats sense referir-nos al «doble patriotisme» com a tret més distintiu. La invenció de la identitat valenciana que els diferents sectors renaixentistes van promoure es va fer en el marc de la creació de la identitat nacional espanyola, i no contra ella. D'una banda, el llobartisme, a més de representar un pensament poc articulat i encara massa confús, difícilment podia eixir-se dels límits de la seua pròpia tradició. De l'altra, el sector conservador, amb Llorente al capdavant, representava un projecte «espanyolista valencià» i no tenia una clientela disposada a agrupar-se políticament al voltant d'un projecte marcadament regionalista i/o nacionalista.

En realitat, podem concloure que la tasca de la Renaixença (el seu llegat) no va ser ni podia ser el d'imaginar una identitat nacional alternativa a l'espanyola, al País Valencià com a Catalunya. El que va dur a terme va ser una labor d'extrema importància: l'acumulació d'uns materials culturals i simbòlics que permetien donar compte de la identitat valenciana com a no conflictiva amb la nova identitat nacional espanyola. Va ser una tasca decisiva per a la configuració de la identitat valenciana com a identitat regional.

En la meua opinió hi ha almenys tres elements centrals que defineixen l'aportació de la Renaixença a la construcció de l'imaginari valencià regional. Tres elements que a partir del seu impuls van no només (re)aparèixer en escena sinó que van passar a convertir-se en indispensables (la qual cosa no exclou la seua evolució posterior i reformulació, com és lògic).

El primer element va ser el de la centralitat atorgada a la llengua pròpia a l'hora de definir la identitat valenciana. Entesa la llengua, (sobretot com a vehicle per al conreu literari, és cert) a partir d'aquest moment va passar a ocupar un pes simbòlic capital.

Per exemple, la llengua esdevenia en les concepcions llobbartianes el nucli essencial (i essencialista) a partir del qual es fonamentava

tota la seua concepció identitària dels valencians com a poble. L'any 1887 afirmava que «Más no es asunto baladí el cultivo de nuestra lengua; en ella está como encarnado el espíritu de un gran pueblo, y siendo el primero de los elementos que constituyen la existencia esencial y característica de cualquier país, es un deber principal, una sagrada obligación la que todos tenemos de conservar y perfeccionar el materno idioma, inapreciable herencia que nos legaron nuestros venerables antepasados».⁵⁶ Com es pot comprovar Llobart es mostra ací hereu del plantejament romàntic i renaixentista que feia de la llengua l'essència de la nació, en la línia (diríem que ambientalment assumida) de la tradició herderiana que era també visible al Principat.

No pretenc minimitzar les limitacions del programa social de difusió de la llengua (per exemple pel que fa al seu ensenyament) perquè prou que ha estat això posat de manifest per diversos estudis. Tampoc es tracta d'ignorar el fet que la centralitat «simbòlica» amaga, per molt de temps, una decidida subordinació respecte de l'única llengua «nacional» a contemplar. Però, crec que és necessari remarcar el fet que la Renaixença va fer que la llengua passara a convertir-se en un element decisiu en l'autocomprensió identitària dels valencians. Això, contràriament al que puga semblar, no havia estat un fet obvi al llarg dels segles XVIII i XIX, en què la relació entre identitat lingüística i la identitat territorial és prou més complexa i no gaire directa. Convé desfer l'error d'afirmar que qui no polititza la llengua (per tant com a fonament d'una etnicitat, d'una identitat) no puga estar construint un repertori simbòlic identitari amb ella. Perquè això és el que va fer la Renaixença valenciana: col·locar, per primera vegada, la llengua en el centre de la definició identitària dels valencians. La importància que això ha tingut posteriorment ha estat enorme. Quan a inicis del segle XX aparega el que Alfons Cucó va anomenar «valencianisme polític» (és a dir una politització de la identitat valenciana, en altres termes, un nacionalisme valencià) la

56. El text prové d'un assaig d'ortografia que Llobart va incloure en la seua edició l'any 1887 del Diccionari de José Escrib. Prenem la cita de J. D. CLIMENT MARTÍNEZ. *L'interés per la llengua dels valencians (segles XV-XIX)*. València: Consell Valencià de Cultura, 2003, p. 284

llengua passarà a convertir-se en la més important i principal de les fonamentacions etnoculturals de la identitat valenciana. No és cap casualitat que el valencianisme polític nasquera precisament, el 1902 amb la conferència de Faustí Barberà «De Regionalisme i Valentini-cultura» pronunciada a Lo Rat Penat.

El segon element decisiu va ser la construcció d'una narrativa del passat, un discurs històric sobre la identitat valenciana que la va dotar de coherència i continuïtat en el temps i l'espai. El passat medieval — amb la figura emblemàtica de Jaume I — i una peculiar lectura de la foralitat van sentar les bases d'una identitat col·lectiva i de la seua narració fundacional. La figura i l'obra clau va ser la de Vicent Boix, autèntic paradigma de la historiografia romàntica liberal.⁵⁷ Boix va ser president d'honor de Lo Rat Penat i la seua influència es va estendre als diversos autors renaixentistes que, poc o molt s'ocuparen de la història valenciana (de fet, els mateixos Llorente i Llobart).⁵⁸ En aquesta narrativa la posterior annexió a Castella, l'absolutisme monàrquic i sobretot la desfeta de la Guerra de Successió, marcarien les fites d'una davallada del poble valencià. Tota aquesta narració, però, no tenia per objectiu marcar distàncies entre una història pròpia i una història espanyola diferent. Ans al contrari, es tractava de fer-les convergir i identificar-les de tal manera que resultaren indestruïbles. La història valenciana havia de ser, amb una trama basada en la llibertat medieval i la seua davallada a mans de l'absolutisme i l'opressió, l'exemple de la vertadera història pàtria.⁵⁹

57. Josep Ramon SEGARRA. «El 'provincialisme' involuntari. Els territoris en el projecte liberal de nació espanyola, 1808-1868». *Afers*, 48 (2004), p. 327-345; «El discurs històric en la construcció de la identitat valenciana contemporània: la destrucció de Xàtiva com a mite». *Recerques* (en premsa).

58. De l'obra historiogràfica de Llorente n'ha parlat P. VICIANO. *El regne perdut*. Catarroja: Afers, 2005; sobre Llobart vegeu les reflexions de Josep Ramon Segarra recollides a F. ARCHILÉS; J. R. SEGARRA. *op. cit.*, p. 68-74. Més dades a J. E. ESTRELA. «L'interès pel passat històric a Lo RAT PENAT. Calendari Llemosí». Dins: V. J. ESCARTÍ; R. ROCA. *op. cit.*, p. 166-183.

59. Certament que aquesta narrativa historicista de la identitat valenciana va ser cosa d'erudits i historiadors sobretot. Però la seua difusió va anar més enllà, com mostra l'exemple de la veneració de la figura de Jaume I i la celebració cívica del Nou d'Octubre tal i com va ser recuperada a partir del segle XIX i que s'ha

Aquesta narrativa construïda per la historiografia romàntica seria, en definitiva i malgrat les revisions posteriors (que capgiraren el sentit polític però no la fonamentació) la base de la interpretació de la història dels valencians com a poble i la seua trajectòria fallida, amb la davallada des dels temps medievals com a època daurada. Una interpretació destinada a perdurar i que podem trobar, de fet, gairebé inalterable entre els valencianistes posteriors i fins i tot, i malgrat les aparences, en les pàgines de Joan Fuster i el nou valencianisme.

La redefinició de l'etnicitat duta a terme per la Renaixença permetia la reinterpretació del passat propi com a fragment meritori del passat nacional així com la reassignació d'un paper social a la llengua catalana que no entrava, de moment, en contradicció amb l'estatus nacional reservat a l'espanyol i, finalment, la fusió d'ambdós trets culturals amb la fidelitat política a la nació espanyola. En uns altres termes, les elits intel·lectuals del liberalisme van realitzar un esforç enorme per a redefinir l'etnicitat valenciana com una identitat regional, valuosa com a especificitat cultural però no contradictòria amb les exigències polítiques i culturals imposades per la construcció de la moderna identitat nacional espanyola.

Per últim, hi hauria un tercer element decisiu i al qual en la meua opinió s'ha prestat poca atenció. Perquè la Renaixença Valenciana va exercir una tasca fonamental a l'hora de recuperar, fixar i inventar el patrimoni artístic i històric valencià, així com va contribuir a «descobrir» el paisatge valencià com a peça central de la seua imaginació simbòlica de la identitat valenciana. En aquest sentit, resulta emblemàtica la intensa tasca «excursionista» desplegada per Lo Rat Penat (i que molt sovint s'acompanyava de la realització d'estudis d'obres artístiques o homenatges a fets i personatges que sovint emergien de l'oblit més absolut).⁶⁰

convertit al segle XX en una de les dates i símbols clau de la identitat valenciana, també a l'etapa autonòmica. Vegeu R. NARBONA. *El Nou d'Octubre: ressenya històrica d'una festa valenciana (segles XIV-XX)*. València: Consell Valencià de Cultura, 1997.

60. R. ROCA. *El centre excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)*, treball inèdit (agraesc a l'autor la seua consulta).

Estretament vinculada amb aquesta fixació del paisatge i el patrimoni, hi ha una dimensió al meu parer d'importància capital com és la de la fixació d'un àmbit geogràfic, d'un àmbit territorial per a la identitat valenciana. Molt sovint s'ha fet mofa de la carrinclona insistència en les «tres províncies germanes» (*Las Provincias* és precisament el títol del diari fundat per Teodor Llorente) o encara de la fixació per parlar del «Regne de València».⁶¹ Em sembla que aquestes crítiques són un exemple d'anacronisme, derivat, segurament, de l'aparició del nou valencianisme als anys seixanta del segle XX i les seues noves concepcions i demandes. Però cal recordar que al segle XIX, des de la reforma provincial de Javier de Burgos la província era l'únic marc territorial contemplat. Ni la «regió» ni les antigues demarcacions territorials. Les «tres províncies germanes» com a afirmació de la unitat regional o el recurs a la desapareguda denominació històrica eren per tant un recurs deliberat per a mantindre un sentit d'identitat territorial que mantinguera la continuïtat temporal, històrica. Certament amb això el que s'estava fent no era «mantindre» cap registre del passat, sinó, precisament, «inventar-lo». A partir de la Renaixença, i en el període de la restauració, apareixia una nova concepció «regional» possible, que si bé no comptava amb cap reconeixement institucional (hi hagué algun intent d'articular regionalment l'Estat però no arribà a ser oficialitzat)⁶² sí que podia jugar un paper en la fixació de l'imaginari compartit. I eixe seria, un cop més, el llegat sobre el qual va bastir el valencianisme polític la seua afirmació identitària. El territori valencià seria la base del seu projecte polític (i no la llengua i els Països Catalans, com faria després el nacionalisme fusterià). Cal no oblidar, a més, que des del darrer quart del segle XIX havien aparegut conceptes com el de «regió natural» que no mostraven cap interès en les velles entitats històriques i sovint poc en aspectes d'afinitat cultural compartida i atenien a factors geològics o hi-

61. De nou cal esmentar l'obra *Valencia* de Llorente, una obra capital en aquest sentit, que va veure els seus dos volums publicats entre 1887 i 1902.

62. F. NADAL. *Burgueses, burócratas y territorio. La política territorial en la España del siglo XIX*. Madrid: Instituto de Estudios de la Administración local, 1987; J. BURGUEÑO. *Geografía política de la España Constitucional. La división provincial*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1996.

dro Lògics que, per exemple pel que fa al cas valencià, acostumaven a incorporar sistemàticament el territori de Múrcia, Albacete o fins i tot Conca o Terol.

En definitiva, entre 1880 i 1910, dates que corresponen al període que va des de la institucionalització del moviment de la Renaixença (amb la creació de Lo Rat Penat) fins a la data de celebració de l'Exposició Regional de 1909, es va dur a terme un procés d'intensa construcció simbòlica de la identitat regional amb materials de diversa índole. Efectivament, com hem anat argumentant, el procés arranca ja uns anys abans, però aquesta va ser la cronologia en què el procés de construcció de la identitat regional valenciana va ser més poderosa i eficaç.⁶³

Habitualment hem tendit a identificar la construcció de la identitat regional amb el «llorentinisme» atesa la importància de Llorente en la configuració de l'imaginari simbòlic valencià. Molt breument, cal apuntar els seus trets més definidors: un ruralisme basat en el model de l'Horta, amb una visió altament idealitzada de la situació social, travessada de pressupòsits de gènere i amb un programa estètic molt limitat. Era bastit al servei d'un projecte netament conservador, que es recolzava en una visió estàtica i de consens social. Aquesta articulació d'elements va ser combinada a fi de contrarestar les amenaces a l'ordre vigent i no per a servir de suport a un projecte polític que contestés el marc de referència identitària. Les burgesies valencianes no sentien la necessitat d'aquesta mena de resposta. A Llorente es deu que el programa s'articulés, almenys, en clau d'identitat valenciana, per esbiaixada que puga semblar.

El problema, però, no s'atura ací, ja que, si bé desbordaria els límits d'aquest article, els materials utilitzats pel llorentinisme per tal d'imaginar la identitat valenciana no van ser simplement inventats del no-res, ni compartits únicament pel sector conservador. De fet, una part d'aquest programa va ser assumit, a la fi del segle XIX i inicis

63. Sobre aquest aspecte F. ARCHILÉS; M. MARTÍ. «La construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador i la tesi de la dèbil nacionalització espanyola». *Afers*, 48 (2004), p. 265-308 i «Ethnicity, region and nation: Valencian identity and the Spanish nation-State». *Ethnic and Racial Studies*, 24:5 (2002), p. 245-278.

del segle XX pel blasquisme, l'enemic polític del llorentisme. Al llarg del primer terç del segle XX, l'imaginari de la identitat valenciana va semblar més ben representat per Blasco i Sorolla posem per cas (tots dos republicans, doncs) que no pas per Llorente i la seua herència. Ara, sobretot l'Horta i encara més la ciutat de València esdevenien la base d'aquest imaginari. Naturalment, Blasco i el blasquisme van captar el sentit polític que cabia atribuir a aquest imaginari regional. La València blasquista esdevenia així la metonímia perfecta d'una identitat valenciana progressista i republicana. Pel camí, però, la llengua havia de resultar-ne una víctima propiciatòria. La València progressista, imbuïda de valors universals, rebutjava certes estretors, per molt estreta que resultara ves per on una proposta política que va portar Blasco a donar la volta al món com a novel·lista però no va dur el blasquisme més enllà del camí de Trànsits.

El primer terç de segle va veure com des de la literatura (sainet, novel·la...) a la resta de les arts (no cal sinó pensar en la música) passant per les festes populars de les Falles, tot va contribuir a consolidar i incrementar la construcció de la identitat regional valenciana. Una identitat regional que era assumida i interioritzada per una gran part de la població valenciana de manera que aquesta esdevenia la manera d'interpretar la seua identitat col·lectiva.

La nostra argumentació pot entendre's, en realitat, en el mateix sentit que té l'aparició d'un «valencianisme temperamental» com a manifestació identitària, segons la fórmula encunyada per A. Ariño quan analitzà la trajectòria històrica de la festa de les Falles. Ara bé, resulta probable que calga avançar la data abans del primer terç del segle XX, que és quan Ariño situa la seua proposta. A més, la definició d'aquest procés simbòlic i cultural com a construcció de la identitat regional permet ampliar el seu impacte a la resta del País Valencià. Havent establert el paper clau que van fer-hi les Falles, el 'valencianisme temperamental' seria l'expressió d'una identitat regional que es construïa també en uns altres àmbits simbòlics (i no simbòlics).⁶⁴ És per això que el cas valencià mostra per què cal entendre la regió com

64. A. ARIÑO. *La ciudad ritual. La fiesta de las Fallas*. Barcelona: Anthropos, 1992.

un artefacte, una construcció de naturalesa cultural que ofereix una representació molt eficaç d'una forma determinada d'identitat col·lectiva: una «comunitat imaginada». El procés va coincidir en el temps amb la primera fase de l'arrancada econòmica valenciana, basada en una dinàmica agricultura d'exportació que no deixava d'oferir incentius per a un més pausat creixement de les manufactures i els serveis. Per això, l'estereotip regional tendia a presentar els valencians com a poble laboriosament i fonamentalment agrari i a essencialitzar la identitat valenciana, a naturalitzar-la, amb una tendència creixent a deixar de costat la conflictivitat de la societat així representada.

Aquesta identitat regional, inevitablement, plantejava un diàleg amb la identitat nacional espanyola. Més encara s'hi identificava de ple, fins al punt que podem afirmar que els valencians (d'altra banda com a la resta de regions espanyoles) eren tant més espanyols com més valencians. La identitat espanyola realment existent era, a l'Espanya del canvi de segle, un assumpte profundament regionalitzat. I molt més enllà també, ja que, amb canvis i evolucions en el temps, aquesta identitat regional arriba fins ara mateix, a inicis del segle XXI com la manera més característica que tenen els valencians d'autoidentificar-se.

Naturalment, però, aquesta identitat regional i els seus imaginaris podia tindre un punt de fricció amb la identitat espanyola.⁶⁵ És el que va esdevindre's quan, a inicis del segle XX, va aparèixer el valencianisme polític. Aquest va sentar les bases perquè, al llarg de la segona i tercera dècada de segle, es consolidara un nacionalisme valencià. Seria tasca d'aquest nou valencianisme polític primer, i nacionalisme després, reinterpretar la identitat regional com a identitat nacional, o en tot cas en tensió amb la identitat nacional espanyola. És, per cert, el mateix que va fer el catalanisme, al Principat. Convé destacar que el nou valencianisme polític no va nèixer *contra* la identitat regional sinó des de dins. De fet, no és cap casualitat que apareguera justament a inicis del segle XX, quan l'embranzida identitària, que construïa la identitat regional era més forta. El valencianisme va nèixer i

65. F. ARCHILÉS. «Acords i desacords. Valencianisme polític i identitat valenciana contemporània». *Afers* 55 (2006), p. 481-510.

créixer ahí i, com queda dit va heretar molts dels trets que la Renaixença havia convertit en centrals per a imaginar la identitat valenciana. La seua responsabilitat va ser, però, la de polititzar la identitat, justament el que la Renaixença no havia volgut fer. Així, anava tensionant (però sense trencar-la, almenys a nivell simbòlic) la relació amb el rerefons de la identitat regional valenciana, per tal de portar-la fins un altre punt. I ahí és on trencava, decididament, amb el que la Renaixença havia significat.

Caldria esperar, en definitiva, que passada la República i la guerra civil, apareguera un nou valencianisme, un nou nacionalisme polític al País Valencià. En la nostra opinió, va ser aquest el qui va passar a sobredimensionar la figura de Llombart d'una manera considerable. Sobretot, per raons de caràcter ideològic, en la mesura que resultava molt més atractiu que el conservador Llorente. El nou valencianisme estava aprenent a construir-se en l'oposició a la dictadura i estava mostrant un perfil progressista notable. Això va fer, naturalment, que tendira a presentar la tradició (real o inventada) progressista com a la més interessant, situant-se en l'estela d'aquesta narració. Llombart, així, va ser *construït* com una figura en la qual es sobredimensionaven alguns trets i se'n minimitzaven d'altres de més problemàtics. A més, com que el nacionalisme fusterià era estrictament de base lingüística i molt essencialista, va trobar en les manifestacions de Llombart (independentment de les confusions que aquest poguera mostrar en les seues concepcions) una valoració emfàtica de la llengua amb la qual identificar-se. A més, el nou nacionalisme era antifranquista per definició i va reaccionar contra l'apropiació de la identitat regional que el franquisme va fer a València. En fer això, però, es va allunyar decididament dels seus referents simbòlics (i no només polítics), marcant un tall decisiu entre el valencianisme i la identitat regional que en el període de preguerra no s'havia donat. La Renaixença va passar, així (excepcions parcials al marge), a ser vista com el fonament d'una trajectòria identitària valenciana fallida i molt limitada (la que menava a la identitat regional ara deplorada).

Era el mateix Fuster qui havia dit que, tot i que socialment fou un fracàs, la Renaixença havia estat un «èxit» i ell mateix es presentava a *Nosaltres* com a *hereu* d'aquell impuls. Però a la fi, primava la valoració negativa dels seus *èxits*. La nació de Joan Fuster era una altra i el

seu context polític també i per això la seua comprensió de la Renaixença va quedar, potser, una mica malmesa.

El present treball no ha pretés, de cap manera, una «recuperació» ni una «actualització» de la Renaixença i el seu llegat identitari, ans una crítica dels seus fonaments. Al mateix temps, el seu objectiu ha estat mostrar com la perspectiva adoptada pel nou nacionalisme valencià necessita ser revisada. La tasca de l'historiador no hauria de ser contribuir a la construcció d'identitats (nacionals), i sí, en canvi, fer la crítica dels mites i narratives que les han fonamentat.